

KS. ADAM KUBIŚ

BETLEJEM – POMIĘDZY TEOLOGIĄ, HISTORIĄ I ARCHEOLOGIĄ

Chrześcijaństwo to konkret wejścia Boga w *historię* świata, ale także konkret *miejsca*, gdzie to wejście się dokonało. Wymiar czasowy objawiania się Boga nazywamy *historią zbawienia*, a wymiar przestrzenny *geografią zbawienia*¹. Centralnym momentem historii zbawienia jest wydarzenie Chrystusa, a jednym z kluczowych momentów Jego historii są Jego ludzkie narodziny. Stało się to w konkretnym czasie i konkretnym *miejscu*. Czas został określony przez ewangelistów jako okres panowania Heroda (Mt 2,1), moment sporządzania powszechnego spisu ludności za cezara Augusta, przed spisem zarządzonym za urzędowania Kwiryniusza, wielkorządcy Syrii (Łk 2,1-2)². Jako miejsce narodzin wskazane jest Betlejem (Mt 2,1; Łk 2,4).

KS. DR ADAM KUBIŚ, kapłan diecezji rzeszowskiej, doktor nauk biblijnych, asystent w Katedrze Teologii Biblijnej NT w Instytucie Nauk Biblijnych KUL, autor książki *The Book of Zechariah in the Gospel of John*, Études bibliques (Nouvelle Série) 64, Pendé: Gabalda 2012. Kontakt: akubis@gmail.com

¹ Więcej na temat pojęcia geografia zbawienia zob. K. Mielcarek, *Heilsgeographie – Geografia zbawienia. Zapoznana idea świętej przestrzeni*, „Roczniki Biblijne” 57 (2010), s. 165-176 (www.biblicalannals.eu).

² Kwestię daty narodzin Jezusa w kontekście spisu ludności dokładnie omawia A. Puig i Tàrrach, *El naixement de Jesús*, „Revista Catalana de Teologia” 30 (2005), s. 289-329. Przedruk: *Jesus: An Uncommon Journey. Studies on Historical Jesus*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/288; Tübingen: Mohr Siebeck 2010, 61-104.

Wznosi się tam dzisiaj potężna bazylika z przylegającymi do niej klasztorami franciszkanów oraz prawosławnych Greków i Ormian. Z zewnątrz cały kompleks ma postać surowej twierdzy opatrzonej małym wejściem, zwanym „Drzwiami Pokory.” Wychodząc od kwestii własności Bazyliki Narodzenia, ks. prof. Henryk Seweryniak tak wprowadza w tajemnicę Betlejem, miejsca klucza w *geografii zbawienia*:

Od XVI w. rozpoczyna się okres sporów katolików i prawosławnych Greków o prawo własności sanktuarium Narodzenia Pańskiego. Jest ono przyznawane (...) raz jednym, raz drugim, zależnie od tego, który z narodów popierających dane wyznanie znajduje uznanie Wysokiej Porty. Podczas wojny między Imperium Otomańskim a Republiką Wenecką (1645-1669) Grecy zostają upoważnieni do wzięcia w posiadanie Groty Narodzenia i bazyliki. W roku 1690 katolicy ponownie przejmują Grotę i w 1717 roku umieszczają w niej nową gwiazdę. Gwiazda wykonana ze srebra, opatrzona jest łacińskim napisem: „Hic de Virgine Maria Jesus Christus natus est” – „Tu z Maryi Dziewicy narodził się Jezus Chrystus” i datą „1717”. W 1757 roku Grecy znowu przejmują bazylikę. W 1847 roku usuwają gwiazdę. Dopiero dzięki protestowi u Wysokiej Porty, zgłoszonemu przez ambasadora francuskiego w imieniu „narodów katolickich”, sułtan specjalnym firmanem z roku 1853 gwarantuje *status quo* sanktuariów i nakazuje przywrócenie gwiazdy. Właśnie ów napis: „Hic de Virgine Maria Jesus Christus natus est” dotyka sedna geografii zbawienia. *Hic*, tutaj...³.

Spróbujmy zatem spojrzeć na Betlejem, jako *miejsce* w geografii zbawienia, wykorzystując do tego Biblię i jej teologiczne przesłanie oraz historię i archeologię. Jest to *miejsce* szczególne, gdyż jest ono świadkiem największego paradoksu w historii ludzkości: ludzkich narodzin Boga. Przez wieki oczekiwany żydowski król Mesjasz, syn Dawida, betlejemity, okazuje się być samym Bogiem.

W Łk 2,2 chodzi o spis ludności dokonany z rozkazu Heroda Wielkiego w 7/6 r. przed Chr. za panowania cezara Augusta. Tekst Łk 2,2 należałoby przetłumaczyć: *ten spis był wcześniejszy w stosunku do tego, który został przeprowadzony, gdy Kwiryniusz był wielkorrhodą Syrii*. Spis dokonany przez Kwiryniusza miał miejsce w 6 r. po Chr., także za rządów Augusta. Wzmiankowanie spisu zarządzanego przez samego cezara Augusta i obejmującego cały świat (Łk 2,1) należy rozumieć jako odwołanie się do spisu dotyczącego jedynie obywateli rzymskich, który został zarządzony w całym cesarstwie przez Augusta w 8 r. przed Chr. Oba spisy, Augusta (8 r. przed Chr.) i Heroda (7/6 r. przed Chr.) zbiegły się w czasie. Spis cesarski był o wiele ważniejszy i stawał nieco w cieniu lokalny spis zarządzony przez Heroda; stąd też odwołanie się Łukasza do spisu cesarskiego. Wzmiankowanie spisu za czasów Kwiryniusza (6 r. po Chr.) w Łk 2,1 jest także uzasadnione, gdyż był to najbardziej znany i brzemienny w skutki spis ludności w historii Judei: katalizator niepodległościowych powstań w Judei (zob. Dz 5,37).

³ H. Seweryniak, *Geografia wiary*, Biblioteka „Więzi” 245; Warszawa: Więź 2010, s. 161.

Nazwa Betlejem

Sama nazwa Betlejem jest połączeniem dwu słów hebrajskich: *bet*, oznaczającego *dom*, oraz *lehem*, stojącego za *chleb*, co daje sens *dom chleba* lub *miejsce chleba*⁴. Nie należy w tej nazwie szukać aluzji do nadzwyczajnej urodzajności miejscowej gleby, Betlejem bowiem nigdy nie było spichlerzem Jeruzolimy. Podstawowy tekst rabinacki, Miszna (spisana ok. 200 r. po Chr.) stwierdza jednakże, iż zwierzęta hodowane pomiędzy Jeruzolimą i Migdal Eder (Wieżą Trzody), znajdującą się nieopodal Betlejem (zob. Rdz 35,16), były przeznaczone na ofiary w świątyni jerozolimskiej⁵. Według św. Hieronima (*List 108 do Eustachium*), pod tą właśnie wieżą pilnowali swych stad pasterze, którym aniołowie zwiastowali radosną nowinę o narodzeniu Mesjasza. W tym samym liście Hieronim wspomina, iż Paula, jego wierna uczennica i towarzysza, w modlitewnej ekstazie okraszanej łzami wołała: *Witaj Betlejem, domie chleba, w którym narodził się ów Chleb, który z nieba zstąpił. Witaj, Efrata, kraino najżyźniejsza, oraz „karpoforos” – owocodajna, której urodzajnością jest Bóg*⁶. *Ojcowie Kościoła chętnie odwoływali się do tej etymologii nazwy Betlejem dla ukazania nowonarodzonego Mesjasza jako żywego chleba dającego życie wieczne (J 6,26-59). Konsekwentnie w ikonografii chrześcijańskiej żłób, w którym Maryja złożyła Jezusa, przybierał kształt ołtarza eucharystycznego*⁷.

Niektórzy wysuwają hipotezę, iż nazwa *Bit Lahmi*, występująca w jednym z listów odnalezionych w Tell el-Amarna, w środkowym Egipcie, miałyby oznaczać Betlejem. W liście tym (*EA*, nr 290), zapisanym pismem klinowym w języku akadyjskim, król Jeruzolimy Abdu-Heba prosi swego egipskiego suwerena o łuczników w celu odbicia Betlejem, które dostało się w ręce ludu Apiru. List ten byłby najstarszym świadectwem potwierdzającym nazwę Betlejem, jako że cała kolekcja ponad 377 listów datowana jest na ostatnie lata rządów faraona Amenchotepa III oraz czas panowania jego syna Echnatona,

⁴ Zob. *The Dictionary of Classical Hebrew*, red. D.J.A. Clines, Sheffield: Sheffield Academic Press 1995, II, 167. W języku arabskim nazwa Betlejem (*Bayt Lahm*) tłumaczona jest jako *dom mięsa* lub *miejsce mięsa*. Zob. F. Brown – S.R. Driver – C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix Containing the Biblical Aramaic*, Oxford: Clarendon 1906, s. 111.

⁵ *m. Shekalim* 7,4; zob. także Talmud: *y. Qiddushin* 2,7; *b. Qiddushin* 2,8.

⁶ Zob. Św. Hieronim, *List 108 do Eustachium*, 10, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, Wybór, wstęp, wprowadzenia i opracowanie P. Iwaszkiewicz, Ojcowie Żywi 13; Kraków: WAM 1996, s. 101 oraz 103.

⁷ Zob. Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Dzieciństwo*, Kraków 2012, s. 95.

czyli okres między 1388 a 1330 r. przed Chr.⁸ Kananejska nazwa *Bit Lahmi* może oznaczać *dom [bóstwa / bogini] Lahmu* czy też *Lakhamu* (prawdopodobnie było to bóstwo płodności)⁹. Nawet jeśli pierwotna etymologia nazwy Betlejem jest kananejska, z chwilą zamieszkania w osadzie Izraelitów i wprowadzeniem języka hebrajskiego, nazwa została zmodyfikowana na *bet lehem* czyli *dom chleba*. W całej historii biblijnego Izraela miejscowość ta znana jest pod takim właśnie mianem.

Betlejem Starego Testamentu

Ślady osadnictwa w najbliższych okolicach Betlejem, w miejscu znanym dziś jako *Pole Pasterzy* (dzisiejsza arabska wioska *Beit Sahur*, 1 km na wschód od Betlejem), sięgają 5000 lat przed Chr.¹⁰ Wprowadzenie do powszechnego użycia cystern magazynujących wodę deszczową sprawiło, iż osada została przeniesiona na szczyt pobliskiego wzgórza; na miejsce łatwiejsze do obrony. Mogło to nastąpić około 1400-1200 r. przed Chr., jako że najstarsze cysterny znalezione w Betlejem oraz fragmenty ceramiki datują się na ten okres. Ślady tej osady odnaleźli S. Gutman i A. Berman w 1969 r. na wzniesieniu położonym na wschód od dzisiejszej Bazyliki Narodzenia¹¹.

⁸ Tłumaczenie listu znajduje się w W.F. Albright, *The Amarna Letters*, w: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, red. J.B. Pritchard, Princeton, NJ: Princeton University Press ³1969, 489. Por. M. Avi-Yonah, *Bethlehem: History and Identification*, w: *The New Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land*, red. E. Stern, Jerusalem: The Israel Exploration Society & Carta 1993, I, 204.

⁹ J.A. Fitzmyer, *The Gospel of Luke I-IX. A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Bible 28; Garden City, NY: Doubleday 1981), s. 406.

¹⁰ Zob. E. Stockman, *The Stone Age of Bethlehem*, „Liber Annuus” 17 (1967) 129-148; F. De Créé, *History and Archaeology of the Bet Sahur Region: A Preparatory Study for a Regional Survey (The Bethlehem Archaeological Project)*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 115 (1999), s. 59-84. Opis pozostałości klasztoru bizantyjskiego w *Beit Sahur* w: V. Tzaferis, *Shepherds' Field*, w: *The New Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land*, red. E. Stern, Jerusalem: The Israel Exploration Society & Carta 1993, IV, 1362-1363. Dokładny raport z wykopalisk w *Siyar el-Ghanam*, 2 km na wschód od Betlejem, innego miejsca pretendującego do miana *Pola Pasterzy* znanego z opisu w Łk 2,8-20, w: V. Corbo, *Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei pastori) e i monasteri dei dintorini* (Studium Biblicum Franciscanum: Collectio Maior 11; Jerusalem: Franciscan Printing Press 1955).

¹¹ S. Gutman – A. Berman, *Chronique archéologique: Bethléem*, „Revue biblique” 77 (1970), s. 583-585.

Pierwsze wzmianki biblijne o Betlejem wiążą je z Efrata. Jak czytamy w *Księdze Rodzaju*, Rachela, żona patriarchy Jakuba, umarła i została pochowana *na drodze do Efrata, czyli Betlejem* (Rdz 35,19; 48,7). Nazwa *Efrata* wydaje się być nazwą regionu zamieszkałego przez Efratytów, klan judejski, do którego należało Betlejem (1 Krn 2,50-52)¹². Według genealogii w 1 Krn mieszkańcy Betlejem byli potomkami Judy¹³. W niektórych tekstach biblijnych Betlejem jest określone jako *Betlejem judzkie* (Sdz 17,7.8.9; 19,1.2.18; Rut 1,1.2; 1 Sm 17,12), dla odróżnienia go od Betlejem leżącego na terytorium pokolenia Zabulona, ok. 15 km na zachód od Seforis i Nazaretu w Galilei (Joz 19,15)¹⁴.

W Betlejem judzkim, już w okresie sędziów, osiedlili się także lewici (Sdz 17,7), mimo że nie występuje ono w spisie czterdziestu ośmiu miast lewickich (Lb 35,1-8; Joz 21,1-42). Jak czytamy w *Księdze Sędziów* jeden z młodych lewitów betlejemskich zamieszkał na terytorium Efraima w domu niejakiego Miki, sprawując tam czynności kapłańskie (Sdz 17,7-13). Zostaje on następnie uprowadzony przez Danitów, by stać się kapłanem dla całego pokolenia Dana (18,15-26). Sdz 18,30 sugeruje, iż lewita ten miał na imię Jonatan i był wnukiem samego Mojżesza. Lewita ten daje początek sanktuarium w Dan, które stać się ośrodkiem kultu bałwochwalczego, kontynuowanego aż do upadku Królestwa Izraela w wyniku podboju asyryjskiego w 722 r. przed Chr.¹⁵ Ta sama Księga Sędziów, w kolejnych rozdziałach dodaje następną, jeszcze bardziej dramatyczną historię związaną z Betlejem. Pewien

¹² Zob. G.J. Wenham, *Genesis 16-50*, Word Biblical Commentary 2; Dallas, TX: Word 2002, s. 326.

¹³ Efrata była żoną Kaleba (1 Krn 2,19), który był synem Chesrona (1 Krn 2,18), który z kolei był synem Peresa (1 Krn 2,5). Peres zaś był synem Judy i Tamar (1 Krn 2,4; por. Rdz 38,27-30). Efrata urodziła Kalebowi syna Chura (1 Krn 2,19). Chur zaś miał trzech synów o imionach: Szobal (który był ojcem dla Kiriat-Jearim), Salma (który był ojcem dla Bet-Lechem czyli Betlejem) oraz Charef (który był ojcem dla Bet-Gadera) (1 Krn 2,50-51). Salma, jako ojciec Betlejem, występuje także w 1 Krn 2,54. W 1 Krn 4,4 Chur jest określony jako pierwotny syn Efraty oraz ojciec Betlejem. Chesron, syn Peresa, miał jako syna nie tylko Kaleba, ale także Rama, którego potomkami byli kolejno Amminadab, Nachszon, Szlma, Booz, Obed, Jesse oraz Dawid (zob. 1 Krn 2,9-15; Rut 4,18-22).

¹⁴ Zob. I.D. Block, *Judges, Rut*, The New American Commentary 6; Nashville, TN: Holman 1999, 485. Dokładny opis archeologiczny starożytnego *Betlejem galilejskiego* znajduje się w: A. Oshri, *Bethlehem of Galilee*, w: *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land. V. Supplementary Volume*, red. E. Stern, Jerusalem – Washington, DC: Israel Exploration Society – Biblical Archaeology Society 2008, s. 1609-1611.

¹⁵ J.S. Bray, *Sacred Dan. Religious Tradition and Cultic Practice in Judges 17-18*, Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies 449; London – New York, NY: T. & T. Clark 2006.

lewita miał żonę pochodzącą z Betlejem. Żona ta opuściła go i wróciła do rodzinnego Betlejem. Sprowadzając ją z powrotem zatrzymali się na nocleg w Gibe'a na terytorium Beniamina, gdzie kobieta zostaje brutalnie wielokrotnie zgwałcona przez mieszkańców miasta. W efekcie umarła, a zrozpaczony mąż rozczłonkował jej ciało na dwanaście części rozsyłając je do wszystkich pokoleń Izraela, prowokując je do wymierzenia pomsty (Sdz 19-21).

Bezpośrednio po czasach sędziów, w początkach istnienia monarchii w Izraelu, w czasie rządów Saula, Betlejem było obsadzone przez garnizon filistyński (2 Sm 23,14). Niektórzy przypuszczają, iż Filistyni anektowali Betlejem jako rewanż za klęskę zadaną im przez Dawida w czasie, gdy oblegali miasto judzkie o nazwie Keili (1 Sm 23,1-13)¹⁶. W tym okresie Betlejem musiało być otoczone murem, skoro 2 Sm wspomina o studni czy też cysternie znajdującej się przy bramie miasta. Późniejsza tradycja żydowska symbolicznie interpretowała tę studnię jako Sanhedryn, który zbierał się przy bramie miasta¹⁷. Według relacji autora 2 Sm 23,15, Dawid powiedział do swoich żołnierzy: *Kto mi da się napić wody z betlejemskiej studni, która jest przy bramie?*¹⁸ *Trzech żołnierzy przedarło się przez obóz filistyński i przyniosło tę wodę. Dawid z podziwu dla ich odwagi nie pił jej, ale wylał ją w ofierze dla Pana* (2 Sm 23,16).

W momencie objęcia władzy nad wszystkimi plemionami Izraela, Dawid, pochodzący z Betlejem (1 Sm 16), nie wybrał swego rodzinnego miasta na stolicę ponownie zjednoczonego królestwa, pomimo istniejących tutaj umocnień. Zdobycie Jerozolimy, miasta Jebuzytów, było bardzo rozsądnym ruchem politycznym (2 Sm 5,6-9). Jerozolima była miastem kananejskim na granicy terytoriów Judy i Beniamina, nie należała zatem do żadnego z plemion izraelskich. Wybierając neutralne miasto, Dawid uniknął niesnasek i zazdrości

¹⁶ J. Murphy-O'Connor, *The Holy Land. An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700* (Oxford Archaeological Guides; Oxford: Oxford University Press 2008), s. 229.

¹⁷ F. Manns, *Jésus, fils de David. Les Évangiles, leur contexte juif et les Pères de l'Église* (Paris: Médiaspaul 1994), s. 38-39.

¹⁸ W hebrajskim tekście spółgłoskowym występuje termin *beer* oznaczający *studnię*, *cysternę* lub *źródło*. Tymczasem w niektórych rękopisach starożytni kopiści żydowscy (masoreci) dopisywali na marginesie (tzw. *qere*) słowo *bor* (*br* lub *bwr*) oznaczające *cysternę*. W istocie nie znamy żadnej studni lub naturalnego źródła w samym Betlejem. Wydaje się, iż tylko takie źródło mógł mieć na myśli Dawid. Nie można jednak wykluczyć istnienia studni w starożytnym Betlejem, gdyż studnie i zaopatrujące je źródła mogą istnieć jedynie przez określony okres czasu, np. do momentu wystąpienia trzęsienia ziemi, jak to się stało w przypadku źródła En Rogel w Dolinie Cedronu, nieopodal Jerozolimy. Zob. A.A. Anderson, 2 *Samuel*, Word Biblical Commentary 11; Dallas: Word 1989, s. 276.

pozostałych plemion. W takim wyborze stolicy Dawid mógł się sugerować historią Saula, z pokolenia Benjamina, który osłabił swoją pozycję, obierając za swą stolicę Gibeę, miasto leżące na terytorium swego plemienia. Decyzja Dawida skazała Betlejem na trwanie w cieniu oddalonej o niespełna 8 km stolicy. Dopiero tysiąc lat później, zgodnie z przepowiednią proroka Micheasza (5,1), miasto miało na trwałe przyciągnąć uwagę świata, stając się świadkiem najbardziej oczekiwanego momentu w historii Izraela: nadejścia Mesjasza.

Stosunki agrarno-społeczne Betlejem czasów Starego Testamentu doskonale obrazuje *Księga Rut*, rozgrywająca się w tym miejscu. Liturgia synagogalna upodobała sobie jeden szczegół opisany w tej księdze, a mianowicie odmierzenie przez Booza dla Rut szczęściu miar jęczmienia (3,15). Targum aramejski tej księgi interpretuje te sześć miar symbolicznie, widząc w nich zapowiedź sześciu najbardziej sprawiedliwych mężów wszystkich czasów, którzy narodzą się z Rut. Każdy z nich miał otrzymać sześciokrotne błogosławieństwo. Są nimi Dawid, Daniel i jego towarzysze oraz król Mesjasz!¹⁹ Genealogia Jezusa przekazana nam przez Mateusza wymienia Rut i Booza jako przodków Jezusa (Mt 1,5). Bardziej niż do targumu, genealogia ta nawiązuje do zakończenia Księgi Rut (4,18-22), gdzie Rut i Booz są wskazani jako przodkowie Dawida.

Wnuk Dawida, król Roboam (928-911 przed Chr.), w ramach zakrojonego na szeroką skalę projektu przygotowań do wojny z separatystycznym królestwem Izraela, dodatkowo ufortyfikował Betlejem (2 Krn 11,6-12). Późniejsza historia osady w niczym nie różni się od dziejów pozostałych osiedli wiejskich Judei, z których większość była założona bądź w późnym okresie perskim, a więc około 100-200 lat po powrocie Izraelitów z niewoli babilońskiej, lub też w okresie helleńskim, a więc po podboju Bliskiego Wschodu przed Aleksandra Wielkiego (333 przed Chr.). Betlejem nie mogło być znaczącym ośrodkiem w okresie bezpośrednio następującym po niewoli babilońskiej (538 przed Chr.), skoro mówi się jedynie o 123 mężczyznach powracających z wygnania (Ezd 2,21)²⁰.

¹⁹ Zob. D.R.G. Beattie, *The Targum of Ruth. Translated, with Introduction, Apparatus, and Notes*, The Aramaic Bible 19; Edinburgh: T. & T. Clark 1994, s. 28.

²⁰ Ezdrasz (2,21) mówi o 123 powracających z wygnania, którzy osiedlili się w Betlejem, oraz o 56 innych, którzy zamieszkali w Netofie (6 km od Betlejem), co daje w sumie 179 mężów. Tymczasem Nehemiasz (7,26) mówi, iż liczba osiedlonych wygnańców w Betlejem i Netofie wynosiła 188.

Proroctwo Micheasza

Prorok Micheasz działał w Judzie w okresie poprzedzającym upadek Samarii (722 r. przed Chr.) oraz w czasach inwazji Asyryjczyków na Jerozolimę (701 r. przed Chr.). W tytule księgi wymienieni są trzej królowie Judy, których panowanie zbiega się chronologicznie z okresem działalności proroka: Jotam (742-735), Achaz (735-515) oraz Ezechiasz (715-687).

Odnosząc się do Betlejem Micheasz stwierdza: *A Ty, Betlejem Efrata, najmniejsze jesteś wśród plemion judzkich! Z ciebie wyjdzie dla mnie Ten, który będzie władał w Izraelu, a pochodzenie Jego od początku, od dni wieczności* (5,1).

Użyte w proroctwie słowo *najmniejsze* (hebr. *cair*) odnosi się w Biblii Hebrajskiej do młodszego brata lub siostry (Rdz 29,26; 43,33; 48,14), ale także do rodziny, klanu, czy też plemienia pochodzącego od młodszego lub najmłodszego syna (1 Sm 9,21; Ps 68,28). Na dalszym etapie rozwoju języka hebrajskiego terminem tym zaczęto określać coś mniejszego czy nieznaczącego także ze względu na wiek (Hi 30,1; 32,6), rozmiar i siłę (Iz 60,22). Nawiązanie do idei *najmniejszego* przywołuje postać Dawida, który był najmniejszym, czyli najmłodszym synem Jessego (1 Sm 16). W obu tekstach (1 Sm 16; Mi 5) Bóg wybiera to, co małe (Dawid, Betlejem), by zawstydzić potężnych.

Stwierdzenie, iż przyszedł władca *wyjdzie dla mnie* wskazuje na Boga, jako na jedyne go króla w Izraelu. Przyszedł władca będzie przedstawicielem Boga. Użyty tutaj czasownik *władać* (hebr. *maszal*) odnosi się w najstarszej warstwie tradycji Starego Testamentu do samego Boga (Sdz 8,23) i jest synonimem czasownika *królować* (hebr. *malach*) (zob. Rdz 37,8). Termin król nie mógł być tutaj użyty, gdyż Micheasz zastosował go wcześniej w odniesieniu do Boga (4,9).

Stwierdzenie, iż pochodzenie przyszłego władcy sięga początku, dni wieczności, sugeruje odwieczność jego istnienia, jak i jego nadprzyrodzoność²¹. W starożytnym aramejskim tłumaczeniu tego proroctwa, tzw. Tar-

²¹ Część komentatorów sugeruje, iż całe proroctwo może być interpretowane jako krytyka skierowana ku Jerozolimie. Stolica, która cieszyła się Bożym wybraniem, będzie zniszczona (Mi 3,9-12), a jej miejsce zajmie dotąd nic nieznaczące Betlejem. Inni komentatorzy twierdzą, iż tekst powstał w czasie trudności i zagrożenia i jako taki mówi o powrocie do początków, do czasów idealnych i do idealnego króla, Dawida z Betlejem. W podobnym duchu miałyby być także pisane proroctwo Iz 11,1-5, mówiące o *różdźce z pnia Jessego*, a zatem nawiązujące do Betlejem i początków dynastii Dawida. Dalsza część proroctwa (Mi 5,3) stwierdza, iż władca ten będzie pasł trzodę (Izraela) mocą i w imieniu Boga. Temu momentowi zbawczemu, jak czytamy w Mi 5,2, będą towarzyszyć dwa znaki: (1) narodzi-

gumie Jonatana, czytamy: *A Ty, O Betlejem Efrata, Ty, zbyt małe, aby być policzonym wśród tysięcy [osad należących do] domu Judy; z ciebie wyjdzie przede mną Namaszczony (=Mesjasz), aby sprawować władzę nad Izraelem; On, którego imię było wspominane of wieków, od najdawniejszych czasów*²². Tłumaczenie to wprost identyfikuje zapowiadanego władcę jako Mesjasza oraz daje wyraz przekonaniu starożytnych Żydów, iż zarówno imię Mesjasza, jak i sam Mesjasz, istnieli jeszcze przed powstaniem świata materialnego²³.

Proroctwo Micheasza zostało dwukrotnie użyte przez autorów NT w odniesieniu do Jezusa. Pierwsza ewangelia cytuje go w kontekście przybycia magów do nowonarodzonego Jezusa (Mt 2,6). Proroctwo jest cytowane jako dowód, iż Mesjasz ma się narodzić w Betlejem. Ewangelia Jana zawiera aluzję do proroctwa Micheasza, gdy poruszany jest problem znajomości miejsca pochodzenia Mesjasza (J 7,42). Proroctwo jest przywołane by wskazać, iż Mesjasz ma pochodzić z rodu Dawida i z wioski Betlejem, z której pochodził Dawid.

Betlejem czasów Jezusa

Nie mamy żadnych biblijnych i pozabiblijnych informacji o Betlejem w czasach narodzin Jezusa poza skąpym świadectwem Nowego Testamen-

---

ny z tej, która ma porodzić, oraz (2) zjednoczenie pozostałych braci, czyli zgromadzenie się całego Izraela. Kobieta, która ma porodzić, identyfikuje się na różne sposoby: kobieta z Iz 7,14, matka Mesjasza, matka króla lub Syjon/Jerozolima (jak w Mi 4,9.10), która *rodzi* nową wspólnotę powygnaniową. Pozostałych braci, którzy mają być zgromadzeni, identyfikuje się z wygnanymi potomkami dynastii Dawida, z uprowadzonymi mieszkańcami Królestwa Północnego, z wygnańcami Królestwa Południowego uprowadzonymi przez Sennacheryba (w 701 r.) lub też z elitami uprowadzonymi z Judy w 586 r. Zob. J.S. Sicre, *Profetismo in Israele. Il Profeta – I Profeti – Il messaggio*, Roma: Borla 1995, 557-562. Fakt, iż Mi 5,2 mówi o *jego* braciach (a zatem z użyciem zaimka w liczbie pojedynczej) sugeruje, iż przyszłym władcą/zbawicielem będzie postać indywidualna, a nie wspólnota powygnaniowa. Zob. J. Lust, *Mic 5,1-3 in Qumran and in the New Testament, and Messianism in the Septuagint*, w: *The Scriptures in the Gospels*, red. C.M. Tuckett, BEThL 131; Leuven: Leuven University Press 1997, s. 165-188.

²² K.J. Cathcart – R.P. Gordon, *The Targum of the Minor Prophets. Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*, The Aramaic Bible 14; Edinburgh: T. & T. Clark 1989, s. 122.

²³ Ideę tę spotykamy także w targumach do Ps 72,17 oraz Za 4,7. W pismach rabinackich koncepcja ta poświadczona jest *b. Pes. 54a* oraz *Pirqe Rabbiego Eleazara 3. W 1 Księdze Henocha 48,3*, dziele powstałym jeszcze przed czasami NT, mówi się o *Synu Człowieczym*, postaci mesjańskiej, która otrzymała imię przed stworzeniem Słońca, Księżyca i gwiazd.

tu potwierdzającym jedynie istnienie osady o tej nazwie w pokoleniu Judy. Wydaje się zatem, iż prorocstwo Micheasza o znikomości tego miejsca było również prawdziwe kilkaset lat po jego wygłoszeniu, w momencie gdy Jezus przychodził na świat. Podczas gdy ewangelista Jan (7,42) określa Betlejem mianem *wsi (kome)*, autor trzeciej ewangelii, Łukasz (2,4), jak i jemu współczesny Józef Flawiusz, nazywają je zawsze *miastem (polis)*²⁴.

Jak wyglądało Betlejem w czasach Jezusa? Możemy pokusić się o następującą rekonstrukcję²⁵. Okres ekonomicznego rozkwitu i budowlanego boomu wiosek judzkich przypada na czas panowania rodzimej dynastii hasmonejskiej (140-37 r. przed Chr.). W następnych latach, naznaczonych wewnętrznymi walkami o tron, widać zastój. Ponowny znaczący rozwój przypada na okres panowania Heroda Wielkiego (37-4 r. przed Chr.) oraz następujących po nim namiestników rzymskich. Powierzchnia przeciętnej wioski tego okresu wynosiła od 1 do 1,5 hektara. Zabudowa podlegała ściśle określonej planowi: zewnętrzne mury budynków tworzyły ciągłą linię przypominającą mur obronny. Centrum osady było terenem publicznym. Z reguły znajdowała się tam wykuta w skale rytualna łaźnia, synagoga, cysterny. Kwatery mieszkalne (tzw. *insulae*) oddzielano uliczkami. Budowane były wokół centralnie położonego dziedzińca i zamknięte na zewnątrz, stanowiąc dodatkowy element obronny. Najtańszy i powszechnie używany budulec stanowił nieociosany kamień. Podłogą było zwykle klepisko, choć czasem wykładano ją kamieniem. Od czasów hasmonejskich w każdej żydowskiej wiosce znajdowały się rytualne łaźnie (*mikwaoth*). Z reguły znajduje się od jednej do siedmiu *mikwaoth* w wioskach judzkich tego okresu. Inną charakterystyczną ówczesnej osady żydowskiej jest coraz częstsza obecność synagogi oraz powszechne użycie naczyń kamiennych, co również należy wiązać z większą dbałością o czystość rytualną. Z tego samego powodu miejsca grzebalne znajdowały się zawsze poza osadą, w wykutych w tym celu skalnych grotach. Podstawową częścią takiego grobowca była komora grzebalna, wyposażona w półki, na których składano ciała lub też w wykute w skale otwory (*kochim*), przeznaczone do tego samego celu. Od czasów herodiańskich powszechną praktyką stały się *ossuaria*, kamienne skrzynie, w których składano kości podczas tzw. drugiego pochówku. Większość mieszkańców wiosek i małych miasteczek czasów Jezusa stanowili rolnicy, którzy byli także właścicielami

²⁴ Józef Flawiusz, *Starożytności żydowskie*, 7, 312.

²⁵ Por. A.W. Klinck – E.H. Kiehl, *Everyday Life in Bible Times*, Saint Louis, MO: Concordia ³1995; P.J. King – L.E. Stager, *Life in Biblical Israel*, Library of Ancient Israel; Louisville – London: Westminster John Knox 2001.

mi uprawianych przez siebie pól, sadów, ogrodów i winnic. Powierzchnia średniego pola uprawnego wynosiła około 4 hektary. Uprawy przeciętnej rolnej rodziny tego okresu składały się w około 52% ze zbóż, w 25% z drzew oliwkowych i 22% z winorośli. Równie powszechne były także drzewa figowe (Łk 13,7). W zagrodzie mogło znajdować się około 10-15 owiec i kóz oraz jedna lub dwie sztuki bydła. Większość produktów rolnych była przeznaczona na utrzymanie rodziny, stąd też tylko ich niewielka część mogła być sprzedana, stanowiąc źródło dochodu. Rolnicy stanowili zatem niezależną, aczkolwiek ubogą warstwę ówczesnego społeczeństwa. Brak możliwości zgromadzenia wystarczających oszczędności powodował, iż każda susza, nieurodzaj czy też wojna wymuszała sprzedaż pól. Rolnicy stawiali się wówczas dzierżawcami swych własnych pól czy też robotnikami najemnymi, szukającymi możliwości pracy nawet przez jedną godzinę dziennie (por. Mt 20,12). W czasach narodzin i życia Jezusa notuje się liczebny wzrost drobnych dzierżawców i najemników.

Miasto Betlejem nie ma żadnego naturalnego źródła wody. Przez stulecia jedynym źródłem zaopatrzenia w wodę w okresie suchym były cysterny. Dopiero w okresie hasmonejskim lub też za czasów Heroda, a więc tuż przed narodzeniem Jezusa, Betlejem zaczęło korzystać z dobrodziejstwa, jakim był nowo wybudowany akwedukt. Nazywany także *dolnym akweduktem* albo, niesłusznie, *akweduktem Pilata* niestrudzenie, bo aż do roku 1947, zaopatrywał on Jerozolimę w czystą wodę czerpaną ze źródła Atan położonego 11 km na południowy zachód od stolicy. Budowniczości nie poprowadzili akweduktu dookoła szczytu wzgórza, na którym wznosiło się Betlejem, ale wydrążyli tunel w stromym grzbiecie wzniesienia na zachód od osady, w jego najwęższym miejscu (dziś na zachód od bazyliki, pod *Placem Żłobka*). Jeden z archeologów sugerował, iż przeprowadzenie akweduktu w wykutym w skale kanale miało uniemożliwić mieszkańcom Betlejem kradzież wody przeznaczonej dla stolicy. Przy wejściu do tunelu odnaleziono zbiornik osadowy datowany na okres herodiański, którego istnienie sugeruje jednakże, iż mieszkańcy miasteczka mogli korzystać z wody właśnie w tym miejscu. Odnaleziona w 1926 roku nieopodal Betlejem inskrypcja grecka pochodząca z VI wieku po Chr. wskazuje, iż dbając o czystość wody zabroniono wszelkich upraw po obu stronach akweduktu na szerokości 4,5 metra.

Wdzięczną relację o betlejemskim ujęciu wody zostawił pielgrzymujący do Ziemi Świętej niemiecki biskup Arkulf (680 rok). Oto jego słowa spisane przez opata Adomnana: *Sądzę, że należałoby krótko wspomnieć o skale położonej poza murami, na którą po Narodzeniu z małego naczynia została*

wylana woda pierwszej kąpieli małego ciała Pańskiego. Woda świętej kąpieli wylana z muru na skałę spowodowała powstanie w niej jakby naturalnego zagłębienia. Ów otwór po raz pierwszy napełniony wodą w dniu Narodzenia Pańskiego, każdego dnia – przez wiele stuleci, aż do naszych czasów – jest pełen najczystszej źródlanej wody, bez żadnej skaży czy ubytku. Cud ten dzieje się przez naszego Zbawiciela od Jego narodzin. (...) On bowiem, dzięki Boskiej sile czynienia cudów i mądrości, ze skały w Betlejem wydobył wodę i owo zagłębienie zachował na zawsze nią napełnione. Nasz Arkulf widział ją na własne oczy i obmył w niej twarz²⁶. Istotnie narodzenie Jezusa i budowa akweduktu zbiegły się w czasie. Łatwo zatem zrozumieć powiązanie tych dwu wydarzeń w późniejszych przekazach.

Myśląc o Betlejem czasów Jezusa, nie sposób nie wspomnieć o strategicznej drodze przebiegającej przez osadę. W momencie gdy Herod Wielki umocnił Masadę nad Morzem Martwym oraz wybudował pobliski Herodion, Betlejem stało się ważnym punktem na drodze łączącej te dwie monumentalne twierdze z Jerozolimą. Było ono pierwszą osadą, jaką napotykali podróżujący z Masady i En Gedi nad Morzem Martwym przez Herodion do Jerozolimy²⁷.

Kilka miesięcy po rzezi niemowląt betlejemskich (zob. Mt 2,16-18), mieszkańcy Betlejem byli świadkami pogrzebu samego zleceniodawcy mordy. Jego wołą było spocząć w Herodionie, oddalonym o 6 km od Betlejem. Jak zanotował Józef Flawiusz, ciało Heroda umieszczono na złotym katafalku obsypanym drogimi kamieniami, za którym podążała cała rodzina królewska, doborowe oddziały Tracjan, Germanów i Galatów oraz 500 służek dworskich niosących wonne kadzidła²⁸. Dopiero 8 maja 2007 prof. Ehud Netzer z Uniwersytetu Hebrajskiego ogłosił odnalezienie mauzoleum króla Heroda, usytuowanego na sztucznie usypanym zboczu wzniesienia, na którym została zbudowana twierdza Herodion²⁹.

²⁶ Adomnan z Hy, *O miejscach świętych*, II, 3, 1-4, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, s. 317-318.

²⁷ M. Avi-Yonah, „Bethlehem: History and Identification”, 204 stwierdza: „When Herod built fortresses at Herodium and Masada, Bethlehem acquired new importance, because it overlooked the roads to those fortresses, which branched off near it from the highway, following the watershed”.

²⁸ Józef Flawiusz, *Starożytności żydowskie*, dz. cyt., 17,196-199. Zob. także Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, dz. cyt., 1,670-673.

²⁹ E. Netzer – Y. Kalman – R. Porat – R. Chachy-Laureys, *Herod's Tomb – Finally Revealed*, „Judea and Samaria Research Studies” 17 (2008), s. 57-67 (po hebrajsku); E. Netzer, *Das Ende einer Suche*, „Antike Welt” 39 (2008), s. 8-18; tenże, *In Search of Herod's Tomb*, „Biblical Archaeological Review” 37/1 (2011), s. 36-47.

Miejsce narodzin Jezusa: grota czy stajnia?

Ewangelista Łukasz zanotował, iż Maryja złożyła Jezusa w żłobie, *ponieważ nie było dla nich miejsca w „katalyma”* (2,7). Greckie słowo *katalyma* zwykło się tłumaczyć jako *gospoda* (zob. Biblia Tysiąclecia), podczas gdy oznacza ono, w sensie szerokim, *pomieszczenie mieszkalne*. Wniosek taki można wysnuć, czytając dwa inne fragmenty Ewangelii Łukasza. W 22,11 słowo *katalyma* określa pomieszczenie, w którym Jezus spożył ostatnią wieczerzę ze swoimi uczniami (zob. także Mk 14,14). W 10,34 Łukasz stwierdza, iż Samarytanin zawiózł pobitego człowieka do *gospody*. Użyty tam grecki termin jest inny: *pandocheion*³⁰.

Można przypuszczać, iż Józef z Maryją, będąc potomkami rodu Dawida, byli gośćmi swych krewnych. Powód, dla którego *katalyma* (miejsce mieszkalne) było pełne nie jest wyjaśniony. Możliwe, iż sama rodzina zamiesz-

³⁰ Samo słowo *katalyma* składa się z dwu terminów: przyimka *kata* („w dół”) oraz czasownika *lyein* („rozwiązywać, uwalniać”). Pokrewny czasownik *katalyiein* oznacza miejsce odpoczynku nocnego (Łk 9,12) lub gościny (Łk 19,7). Etymologicznie rzeczownik *katalyma* może się zatem odnosić do miejsca, gdzie ktoś składa swoje rzeczy i bagaże, by zaznać odpoczynku nocnego. Użycie terminu *katalyma* w LXX (odpowiada mu pięć różnych terminów hebrajskich) i NT sugeruje, iż sens tego terminu musi być dość szeroki i może on określać zarówno publiczne miejsca przeznaczone do odpoczynku, jak i część mieszkalną (także gościnną) w domu prywatnym. Zob. D.L. Bock, *Luke 1:1-9:50*, Baker Exegetical Commentary on the New Testament; Grand Rapids, MI: Baker Academic 1994, 208. Faktem jest, iż w czasach Jezusa, pod wpływem kultury greckiej i rzymskiej, publiczne miejsca noclegowe były już znane. Rzymianie rozwijali dwa typy miejsc dla kupców: *mutationes* (dla zmiany koni) oraz *mansiones* (dla noclegu). Wcześniej podróżny mógł polegać na świętym obowiązku gościnności kultywowanym przez Izraelitów jako pozostałość kultury szczepowej i nomadycznej. W czasach Jezusa zwyczaj ten jednak nie był już tak mocno praktykowany. Zob. E. Pax, „Denn sie fanden keinen Platz in der Herberge.” *Jüdisches und frühchristliches Herbergswesen*, „Bibel und Leben” 6 (1965) 285-298. Komentatorzy wysunęli zatem trzy interpretacje odnośnie znaczenia słowa *katalyma* w Łk 2,7. (1) Ewangelista ma na myśli prywatny *dom*. (2) Ewangelista ma na myśli *pomieszczenie* w prywatnym domu. Por. F. Bovon, *Das Evangelium nach Lukas (Lk 1,1-9,50)*, EKK III/1; Zürich: Benziger / Neukirchen-Vluyn: Neukirchener 1989, 122. Mógłby to być mały pokój w domu ubogich krewnych Józefa i Maryi. Tak myśli M. Miguens, „In una mangatoia, perchè non c’era posto...”, *Bibbia e Oriente* 2 (1960) 193-198. Podobnie, wskazując na dom rodziny Józefa, argumentuje P. Benoit, „Non erat eis locus in diversorio’ (Lc 2,7)”, w: *Mélanges bibliques en hommage au R.P. Béda Rigaux*, red. A. Descamps – A. de Halleux, Gembloux: Duculot 1970, 173-186. (3) Niektórzy twierdzą, iż *katalyma* w naszym tekście odnosi się do publicznego „karawanseraju”, gdzie grupy podróżnych spędzały noc pod jednym dachem. Część przeznaczona dla ludzi byłaby nieco podniesioną platformą, tarasem, podczas gdy zwierzęta przebywałyby w części niżej położonej. Zob. J.A. Fitzmyer, *The Gospel of Luke I-IX. A New Translation with Introduction and Commentary*, The Anchor Bible 28; Garden City, NY: Doubleday 1981, s. 408.

kująca Betlejem była bardzo liczna. Możliwe, iż inni członkowie rodziny wypełnili *katalyma*, przybywając do rodzinnego miasta w związku ze spisem ludności. Nie jest również wykluczone, iż *katalyma* mogło być w części zarekwirowane przez urzędników i żołnierzy, którzy dokonywali spisu. Niektórzy sugerują, iż powodem, dla którego Józef i Maryja nie znaleźli gościny u swych krewnych, były wątpliwości ich rodziny co do pochodzenia dziecka Maryi, które Józef akceptował wbrew wszystkim i wszystkiemu. Z punktu widzenia prawowiernego i bogobożnego Żyda ciąża Maryi, rozpoczęta zanim Józef zaczął mieszkać ze swoją żoną, powinna prowadzić do rozwodu, czyli oddalenia Maryi. Tylko w taki sposób Józef mógł ocalić swą reputację pobożnego i uczciwego Żyda. Narodzinom Jezusa towarzyszyłaby zatem dezaprobata najbliższej rodziny Józefa i Maryi. Łukasz nie wspomina takiego faktu, jednak niektórzy komentatorzy chcą go widzieć jako sugerowany i wprost niewypowiedziany powód niezalezienia gościny w Betlejem³¹. Dając miejsce innym jeszcze hipotezom, można wspomnieć o sugestii, iż powodem opuszczenia *katalyma* nie był brak miejsca, jak czytamy w Łk 2,7, ale chęć zapewnienia koniecznej dla narodzin dziecka prywatności, której nie zapewniała publiczna *katalyma*. Interpretacja taka sprzeciwia się jednak tekstowi Łukasza, który wyraźnie podaje powód narodzin Jezusa w stajni: brak miejsca w *katalyma*³². Łukasz nie podaje powodu dla którego nie było miejsca w *katalyma*, ewangelistę interesuje bowiem sytuacja niedostatku i braku, w jakiej przychodzi na świat Dawidowy Mesjasz. Akcent pada na odwrócenie hierarchii wartości³³. Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Benedykta XVI, który, medytując nad sensem słów *nie było dla nich miejsca w „katalyma”* (Łk 2,7) stwierdził:

³¹ A. Puig i Tàrrach, *Jesus: An Uncommon Journey*, s. 98.

³² Zob. J. Winandy, *Du kataluma à la crèche*, „New Testament Studies” 44 (1998) 618-622; J. Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, 230. Z kolei jeszcze inni argumentują, iż szczegół opisu Łukaszowego, mówiący o braku miejsca w *katalyma*, jest świadomym nawiązaniem ewangelisty do proroctwa z Iz 66,1 mówiącym o braku miejsca odpoczynku dla Pana: *To mówi Pan (kyrios): Niebiosa są moim tronem i ziemia jest moim podnóżkiem. Jaki rodzaj domu zbudujecie dla mnie? Jaki rodzaj miejsca (topos) dla mego odpoczynku (katapauseos) (LXX)*. Iz 66,7-9 zapowiada metaforyczne, ale cudowne narodziny dziecka. Narodzi się nowy naród, a narodziny te będą bezbolesne (Iz 66,7: *Zanim odczuła skurcze porodu, powiła dziecię, zanim nadeszły jej bóle, urodziła chłopca. Kto słyszał coś podobnego?*). Midrasz do Lb 14,9 odnosi to proroctwo do czasów mesjańskich. Targum dodaje, iż narodzony chłopiec objawi się jako król. Odwołanie do Iz 66,1 sugerowali już H. Broughton (1611) i J. Lightfoot (1644). Obecnie czyni to: J.D.M. Derrett, *Luke 2,7 Again*, „New Testament Studies” 45 (1999), s. 263.

³³ G. Rossé, *Il vangelo di Luca. Commento esegetico e teologico*, Roma: Città Nuova 2001³, s. 88.

Oparte na wierze rozważanie tego fragmentu doprowadziło do znalezienia w nim wewnętrznego paralelizmu do głębokich słów prologu Jana: „Przyszło do swojej własności, a swoi go nie przyjęli” (J 1,11). Dla Zbawcy świata, dla którego wszystko zostało stworzone, nie ma tu miejsca (zob. Kol 1,16). „Lisy mają nory, a ptaki podniebne – gniazda, lecz Syn Człowieczy nie ma miejsca, gdzie by głowę mógł położyć” (Mt 8,20). Ten, który poza miastem został ukrzyżowany (zob. Hbr 13,12), poza miastem też przyszedł na świat. Może to nam dać dużo do myślenia, wskazać na przewartościowanie dokonane w postaci Jezusa Chrystusa i w Jego orędziu. Od samego narodzenia jest On poza obszarem tego, co dla świata ma znaczenie i moc. Jednak właśnie Ten pozbawiony znaczenia i niemocny okazuje się Kimś naprawdę mocnym, Tym, od którego w końcu wszystko zależy. Dlatego częstą stawką stawania się chrześcijaninem jest wyjście z tego, o czym wszyscy myślą i czego chcą, odrzucenie dominujących kryteriów, umożliwiające znalezienie światła prawdy naszego bytu, i wejście w tym świetle na dobrą drogę³⁴.

Faktem jest, iż dziecię Jezus zostało złożone w *źłobie* (Łk 2,7), a więc w stajni, miejscu przeznaczonym dla zwierząt. Łukasz nie mówi o obecności zwierząt w momencie narodzin Jezusa. Obecność wołów i osłów w późniejszych chrześcijańskiej ikonografii, jak i plastycznych prezentacjach sceny narodzin Jezusa, przysłowiowej „szopce”, spopularyzowanej przez św. Franciszka z Asyżu, miałyby pochodzić z lektury prorocstwa Izajasza: *Wół rozpoznaje swego pana i osioł źłób swego właściciela, ale Izrael nie poznał mnie, mój lud nie zrozumiał* (1,3 LXX). Zarówno w tekście Izajasza, jak i w opisie Łukasza (2,7.12.16), występuje to samo greckie słowo *fatne* na określenie żłobu oraz słowo *kyrios* określające pana (Łk 2,11)³⁵. Fakt narodzin Jezusa w *stajni* dał impuls do wielu, nieraz szokujących w swej obrazowości, komentarzy Ojców Kościoła. Dla przykładu, św. Hieronim pisał: „Nie znalazł On miejsca w Świętym Świętych, które jaśniało złotem, drogocennymi kamieniami, czystszym jedwabiem i srebrem. On nie jest urodzony pośród złota i bogactwa, ale pośród gnoju, w stajni, gdzie nasze grzechy były bardziej odrażające niż gnój. Urodził się na kupie gnoju, aby podnieść tych, którzy z niej

³⁴ Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Dzieciństwo*, s. 93.

³⁵ R.E. Brown, *The Birth of the Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospels of Matthew and Luke*, The Anchor Bible Reference Library; New York, NY *et al.*: Doubleday 1993, s. 399. Nawiązanie do Iz 1,3 spotykamy już w pismach św. Ambrożego z Mediolanu (zm. 397), który w swoim komentarzu do Łukasowego opisu narodzin Jezusa wspomina o wołach i osłach rozpoznających swego pana. Niektórzy egzegeci wskazują także tekst Ha 3,2 (LXX) oraz Wj 25,18-20. Oba teksty miałyby identyfikować żłób z Arką Przymierza opatrzoną dwoma cherubami, znak Bożej obecności pośród ludzkości złożonej z Żydów i pogan, symbolizowanych przez wspomniane dwa gatunki zwierząt. Zob. Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Dzieciństwo*, s. 96.

przychodzą: «Dźwiga z gnoju ubogiego» [Ps 113,7]»³⁶. Trzykrotne wzmiankowanie *żłobu* przez Łukasza (2,7.12.16) ma służyć nie tyle podkreśleniu jakiejś specjalnej teologicznej prawdy związanej ze *żłobem* i *stajnią*, ale zupełnie innej funkcji: *żłób* jest specjalnym znakiem dla pasterzy, którzy dzięki niemu będą mogli zidentyfikować Zbawiciela. Nie każde dziecko w owych czasach rodziło się w stajni i było pielęgnowane w *żłobie*. Istotne jest przesłanie zwiastowane pasterzom: nowonarodzony będzie *Zbawicielem* (gr. *soter*), *Panem* (gr. *kyrios*), dawcą *pokoju dla całego świata*. Czas narodzin Jezusa to okres szczególnie: August (wzmiankowany nie przez przypadek na początku opisu narodzin Jezusa) ogłasza się cesarzem, proklamuje nastanie światowego pokoju (*pax romana*), ogłasza bogiem swego ojca Cezara, a siebie samego *synem boga, zbawicielem świata i panem*. Opis Łukasza wydaje się być subtelną polemiką z panującą ówczesnie ideologią imperialną: nikt inny, ale tylko Jezus jest prawdziwym *Zbawicielem, Panem i dawcą pokoju*³⁷.

Już w drugim wieku Justyn, samarytański konwertyta pochodzący z Palestyny i umęczony w Rzymie około 165 roku, oraz apokryficzna *Protoewangelia Jakuba*, datowana na drugą połowę II wieku, mówią o narodzeniu Jezusa w *grocie*. Justyn (*Dialog z Tryfonem* 78,5) stwierdza, iż Józef, nie mogąc znaleźć miejsca w wiosce, zajął grotę znajdującą się w pobliżu osady³⁸. Podobnie *Protoewangelia Jakuba* (18,1) stwierdza, iż Józef wprowadził mającą rodzić Maryję do jaskini³⁹. Informacja o narodzinach Jezusa w *grocie* znajduje się także w pismach Orygenesesa, Euzebiusza, Epifaniasza, pielgrzymkowych zapiskach Egeri oraz Hieronima. Ten ostatni pisał w jednym z listów (datowany na 395 r.): *Od czasów Hadriana [117-138 po Chr.] aż do panowania Konstantyna, przez około 180 lat (...) Betlejem, teraz nasze, i najbardziej*

³⁶ Hieronim, *O narodzeniu Pana*, za: A.A. Just, *Ancient Christian Commentary on Scripture. New Testament. III. Luke*, Downers Grove, IL: InterVarsity Press 2005, s. 39.

³⁷ Zob. N.T. Wright, *Luke For Everyone*, London: Society for Promoting Christian Knowledge 2004, s. 22-23.

³⁸ Justyn, *Dialog z Tryfonem*, 78,5, *Patrologia Graeca*, t. 6, kol. 657: *Ponieważ Józef nie znalazł godnego miejsca w wiosce, zatrzymał się w grocie w pobliżu wioski. Gdy się tam znajdował, Maryja wydała na świat Chrystusa i położyła go w żłobie.*

³⁹ *Protoewangelia Jakuba*, 17,3-18,1: [...] rzekła Maryja do niego: „Józefie, zsadź mnie z osła, ponieważ to, co jest [w moim łonie] nęka mnie, by się narodzić”. I zsadził ją tam, i rzekł do niej: „Gdzież cię zaprowadzę i osłonię twój wstyd, bo miejsce jest pustyne?” I ujrzał tam jaskinię, i wprowadził ją, i zostawił przy niej swoich synów, i odszedł, aby szukać położnej pochodzenia żydowskiego w krainie Betlejem. Za: „Protoewangelia Jakuba”, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. I. Ewangelie apokryficzne*, red. M. Starowieyski, Kraków: WAM 2003, 282-283.

*święte miejsce na ziemi (...) było ocienione gajem Tammuza, to jest Adonisa, i w jaskini w której kiedyś płakało dziecko Mesjasz, faworyt Wenus był oplakiwany*⁴⁰.

W świetle współczesnych badań archeologicznych dwie tradycje, Łukaszowa mówiąca o żłobie sugerującym stajnię oraz patrystyczna, mówiąca o grocie, tworzą logiczną całość. Jest niezbitym faktem, iż wiele domostw w Betlejem, szczególnie tych ubogich, znajdowało się w jaskiniach. Znaleziona ceramika oraz charakterystyczna dla okresu przedkonstantyńskiego obróbka kamienia pozwoliły ustalić, iż cały kompleks jaskiń, do których należy także grotka wskazywana jako miejsce narodzenia Jezusa, był zamieszkały w okresie rzymskim (I-II w. po Chr.)⁴¹. Ludzie, jak i zwierzęta, przebywali często w jednym pomieszczeniu, jednak część przeznaczona dla ludzi znajdowała się zwykle na podwyższonej platformie.

Istnieje także drugie wyjaśnienie, które także współgra z relacją Łukasza. Jeszcze dziś wiele domów w Betlejem oraz w pobliskiej wiosce Um Salamona, których konstrukcja sięga niespełna XIX wieku, ma wciąż klasyczną palestyńską dwupoziomową strukturę. Można przypuszczać, iż odpowiada ona domom budowanym tutaj w czasach Jezusa, gdzie górna rawieh, Łukaszowa grecka *katalyma*, służyła za pokój mieszkalny, oraz dolna *rawieh*, wykuta w skale lub najczęściej będąca naturalną jaskinią, służyła jako stajnia albo magazyn na żywność. To, iż rozmaite zwyczaje na Bliskim Wschodzie potrafią nienaruszenie trwać przez stulecia, jest chociażby poświadczane przez fakt, iż beduińskie ludy Samu', Yatta oraz Bani Naim w południowej Palestynie jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XX wieku mieszkaly w jaskiniach

⁴⁰ Por. Orygenes, *Contra Celsum*, I, 51 (248 r.), [...] w Betlejem istnieje grotka, w której On się urodził, w niej zaś żłób, gdzie go położono owiniętego w płótno [...]. Miejsce to słynie w całej okolicy, a nawet wśród niewierzących, z tego, że urodził się tam Jezus, którego czczą i któremu się klaniają chrześcijanie; Euzebiusz, *Demonstratio evangelica*, 7,2 (przed 311 r.); Epifaniusz, *Adversus haereses*, 51,9 oraz 78,15 (między 374-377 r.); Egeria, *Peregrinatio ad Loca Sancta*, 42 (390 r.). Informacje o narodzinach Jezusa w grocie znajdują się także w późniejszych apokryfach: *Historia Józefa*, Cieśli (7), arabska *Ewangelia Dzieciństwa* (2,5), *Pseudo-Mateusz* (13,14). Cyryl Jerozolimski (*Katechezy* 12,20; ok. 347 r.) potwierdza także informację, iż okolica Betlejem była zalesiona.

⁴¹ Badania archeologiczne przeprowadzone w grotach przyległych do Groty Narodzenia przez franciszkanów Bellarimino Bagattiego i Alberto Farinę (1962-1964) wykazały, iż były one zamieszkałe już w VII w. przed Chr. Znaleziono tam także ceramikę z VI w. przed Chr. Po dziś dzień nie przeprowadzono jednak prac archeologicznych w samej Grocie Narodzenia. Zob. A. Farina – B. Bagatti – V. Lasorsa, *Le grotte di S. Girolamo a Betlemme. Indagini archeologiche e resauro* (1962-1964), Jerusalem: Edizioni Custodia di Terra Santa 1964; B. Bagatti, *Recenti scavi a Betlemme*, „Liber Annuus” 18 (1968), s. 181-237.

zamieszkiwanych dwa tysiące lat temu i wcześniej przez ich protoplastów Nabatejczyków i Edomitów⁴².

Tradycja patrystyczna oraz pisma apokryficzne wskazują, iż grota narodzin Jezusa znajdowała się poza Betlejem. Justyn twierdzi, iż grota była w *poblizu* wioski. *Protoewangelia Jakuba* mówi o miejscu *pustynnym (eremos)*. Późniejsi Ojcowie Kościoła, Euzebiusz i Cyryl Jerozolimski, poświadczają, iż grota była na polach w poblizu miasta⁴³. Tradycja wskazująca jako miejsce narodzin grotę znajdującą się *poza* Betlejem zadaje się przeczyć relacji Łukasza, który pisze o pasterzach udających się *do Betlejem* (2,15). Aniołowie także zwiastują radosną nowinę o narodzinach Jezusa *w mieście Dawida* (2,11). Możliwe jednak, iż grota znajdująca się nieopodal miasta i wykorzystywana przez jego mieszkańców jako stajnia, była uważana za część osady.

Betlejem chrześcijan

W wyniku klęski pierwszego (66-73 r. po Chr.) oraz drugiego powstania żydowskiego (132-135 r. po Chr.) praktycznie wszystkie osiedla wiejskie w Judei zostały zniszczone lub w sposób znaczący podupadły. Betlejem nie było wyjątkiem. Z rozkazu cesarza Hadriana wygnano wszystkich Żydów nie tylko z Jerozolimy (przemianowanej na *Aelia Capitolina*), ale także z Betlejem⁴⁴. W 1904 roku w poblizu grobu Racheli odnaleziono pozostałości akweduktu z inskrypcjami poświadczającymi obecność garnizonu rzymskiego w Betlejem. Część uczonych datuje je na koniec II wieku po Chr., np. 195 rok (J. Germer-Durand; C. Clermont-Ganneau, L. Vetralli), inni widzą powstanie tegoż akweduktu we początkowych latach istnienia *Aelia Capitolina*, a więc zaraz po upadku drugiego powstania żydowskiego (135 r. po Chr.) (C. Wilson, R. Amiran)⁴⁵. Po

⁴² Zob. A. Qleibo, *Palestinian Cave Dwellers and Holy Shrines: The Passing of Traditional Society*, dostępny on-line <http://www.thisweekinpalestine.com> (23.02.2013).

⁴³ Zob. H. Vincent – F.M. Abel, *Bethléem: Le Sanctuaire de la Nativité* (Paris: Gabalda 1914) 6, przypis 2.

⁴⁴ Tertulian (zm. 240 r.) w swoim dziele *Adversus Iudeos*, 13, poświadczają, iż w jego czasach nie było Żydów w Betlejem. Betlejem w tym czasie wchodziło w obręb *Aelia Capitolina*, do którego Hadrian zabronił Żydom wchodzić. W czasach św. Hieronima (zm. 420) Żydzi ponownie osiedlili się w poblizu Betlejem.

⁴⁵ Zob. L. Vetralli, *Le iscrizioni dell'acquedotto romano presso Betlemme*, „Liber Annuus” 17 (1967), s. 149-161; M. Avi-Yonah, *Bethlehem: Other Discoveries*, w: *The New Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land* (red. E. Stern), Jerusalem: The Israel Exploration Society & Carta 1993, I, s. 210.

upadku drugiego powstania żydowskiego pod przywództwem Bar Kochby („Syna Gwiazdy”), 135 r. po Chr., Rzymianie urządzili w Grocie Narodzenia sanktuarium ku czci Tammuza-Adonisa. Adoptując mitologię asyryjsko-babilońską wierzono, iż Tammuz umierał na początku lata, w okresie „różowienia maków”, po czym zstępował do piekieł i rodził się do nowego życia. Czczony przez rolników, stał się personifikacją obumierającego i odradzającego się ziarna⁴⁶. Wybór grotty narodzenia Chrystusa jako ośrodka kultu pogańskiego mógł być świadomą próbą przeciwstawienia się kultowi chrześcijańskiemu, zapewne wciąż utożsamianemu z judaizmem. Faktem jest, iż mała wspólnota chrześcijańska była obecna w Betlejem w tym okresie. Poczucie goryczy ze strony chrześcijan wypływające z faktu profanacji grotty, wzmocniło jednak pamięć o dokładnej lokalizacji miejsca narodzin Jezusa⁴⁷.

Powrót kultu chrześcijańskiego na miejsce narodzin Chrystusa wiąże się z wolnością religijną gwarantowaną edyktem mediolańskim cesarza Konstantyna (313 r.), wizytą cesarzowej Heleny w Ziemi Świętej (324 r.) oraz interwencją św. Makarego, biskupa Jerozolimy, na soborze w Nicei (325 r.). W czasie tegoż soboru, cesarzowa prosi o wybudowanie kościoła w Betlejem dedykowanego Najświętszej Maryi Pannie. Przekazane przez nią znaczne sumy pieniędzy sprawiły, iż budowę rozpoczęto już w 326 roku. Konsekracja bazyliki nastąpiła 31 maja 339 roku. Budowla była na tyle imponująca, iż pięćdziesiąt lat później, Egeria, pierwsza kobieta-pielgrzym, która utrzymała swe wspomnienia na piśmie, po swojej wizycie w bazylice zanotowała: *Nie zobaczysz tu nic innego poza złotem i drogimi kamieniami oraz jedwabiem, bowiem jeśli widzisz zasłony – są one z jedwabiu obramowanego złotem, jeśli widzisz kotary – podobnie ozdobione są złotem i jedwabiem*⁴⁸. Pięćnawowa bazylika przylegała do ośmiobocznego budynku wznoszącego się bezpośrednio nad grotą do której prowadziły schody.

W 384 roku do Betlejem przybył Hieronim, kapłan rzymski, zamieszkując w jednej z grot w pobliżu Groty Narodzenia. W czasie swoich 36 lat spędzonych w Betlejem dokonał monumentalnego dzieła przetłumaczenia Starego i Nowego Testamentu z języków oryginalnych na język łaciński. Tłumaczenie pozostało autorytatywnym tekstem biblijnym dla kościoła rzymskokatolickiego aż po XX wiek. Ze względu na swą popularność nazwano je *Wulgatą*

⁴⁶ W. Peter, *Bethlehem und die Klage um Adonis*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 99 (1983), s. 189-203.

⁴⁷ J. Murphy-O’Connor, *The Holy Land*, s. 232.

⁴⁸ Egeria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, 25, 8, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, s. 194.

(od łac. *vulgatus* – „powszechnie znany, rozpowszechniony, pospolity”). Do Hieronima wkrótce (po dwóch latach) dołączyła rzymska arystokratka Paula, wraz ze swą córką Eustachium. Jej okazałe środki finansowe przyczyniły się do powstania dwu klasztorów: jednego dla Hieronima i zgromadzonych wokół niego mnichów oraz drugiego dla niej samej i jej towarzyszek. Cała trójka, Paula (404 r.), Eustachium (417 r.) i Hieronim (420 r.), została pochowana w grotach znajdujących się pod Bazyliką Narodzenia.

W wyniku zniszczeń bazyliki powstałych w czasie powstania samarytańskiego w 529 r. (bazylika została złupiona i podpalona), cesarz Justynian powiększył kościół, dodał narteks oraz zastąpił ośmioboczną strukturę znajdującą się nad grotą większą konstrukcją posiadającą trzy apsydy (531 r.). Gdy w 614 r. Persowie stają przed bazyliką, na jej frontonie widnieje mozaika magów w ich narodowych strojach (por. Mt 2,1-12). Jako że najeźdźcy rozpoznali w nich swoich rodaków, budowlę oszczędzono. Fakt ten został przywołany w czasie obrad synodu Jerozolimskiego w IX w., jako argument w obronie praktyki sporządzania obrazów⁴⁹.

Bazylika, poddana na przestrzeni wieków znaczącym przeróbkom (gł. Justynian), jak i zniszczeniom (gł. spalenie jej przez Samarytan w 529 r.), jest dziś najstarszym zachowanym w swej podstawowej strukturze kościołem w Ziemi Świętej⁵⁰. Obecny stan bazyliki jest subtelnym przypomnieniem paradoksu sprzed dwóch tysięcy lat: mroczne wnętrze, surowa i nierówna kamienna posadzka, ledwie rozpoznawalne pod grubą warstwą kurzu fragmenty ściennych mozaik, nadwątlone przez czas wapienne mury, w swej lichości i nędzy, jak chciał tego prorok Micheasz, znaczą miejsce narodzenia Światłości Świata⁵¹.

⁴⁹ Zob. J. Muprhy-O'Connor, *The Holy Land*, 233.

⁵⁰ Dokładny opis bazyliki zob. W. Harvey *et al.*, *The Church of the Nativity at Bethlehem*, London: Batsford / Byzantine Research Fund 1910; E. Weigand, *Die Geburtskirche von Bethlehem. Eine Untersuchung zur christlichen Antike*, Studien über christliche Denkmäler; Helsingfors: Dieterichsche Verlagsbuchhandlung 1911; L.H. Vincent – F.M. Abel, *Bethléem: Le Sanctuaire de la Nativité*, dz. cyt.; W. Harvey, *Structural Survey of the Church of the Nativity, Bethlehem*, London: Oxford University Press / Milford 1935; M. Avi-Yonah – V. Tzaferis, „Bethlehem: The Church of the Nativity”, w: *The New Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land*, red. E. Stern, Jerusalem: The Israel Exploration Society & Carta 1993, I, 205-209. Zob. także B. Bagatti, *Gli antichi edifici sacri di Betlemme. In sequito agli scavi e restauri praticati dalla custodia di Terra Santa (1948-1951)*, (Studium Biblicum Franciscanum: Collectio Maior 9; Jerusalem: Franciscan Printing Press 1952).

⁵¹ Niezwykle ciekawy opis Betlejem sporządzony na podstawie świadectw polskich pielgrzymów z XIX w. opracowała B. Strzałkowska, *Betlejem w wybranych tekstach wspomnień*

BETHLEHEM: AT THE INTERSECTION OF THEOLOGY, HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Summary

The paper deals with one of the crucial places on the map of salvation geography (*Heilsgeographie*), namely Bethlehem. Starting with a discussion of the etymology of the city's name, both in Biblical Hebrew (*house of bread*) and in ancient Akkadian cuneiform script (*house of [the goddess] Lahmu/Lakhamu*), the study then analyses all of the Old Testament references (with a special focus on the oracle of Micah 5:1) and New Testament references to Bethlehem. An overview of the economic and demographic situation of the Judean small towns and villages like Bethlehem during the Herodian era supplements the analysis. There is also an attempt to dispel the false conflict regarding a proper understanding of the locus of Jesus' birth: *stable* presumed from the biblical data (cf. *manger*) versus *cave* attested in patristic writings and suggested by archeological survey of the area. The exact meaning of the Lucan term *katalyma*, meaning *living space/room* and not *inn* (as widely followed by modern translations of the NT), is also discussed, along with a brief overview of scholarly explanations as to reasons for the lack of room in the *katalyma*. The study ends with a note on the history of Bethlehem in the Roman and Byzantine periods, focusing on the traditional spot of Jesus' birth as it was transformed into a pagan, and later Christian, place of cult.

Słowa kluczowe: Betlejem, narodzenie Jezusa, Bazylika Narodzenia, Boże Narodzenie, *katalyma*

Key words: Bethlehem, Birth of Jesus, Church of the Nativity, Christmas, *katalyma*

---

z Ziemi Świętej XIX-wiecznych polskich pielgrzymów, w: *Więcej szczęścia jest w dawaniu niżeli w braniu. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. Rocznicę urodzin*, red. B. Strzałkowska, Ad Multos Annos 15; Warszawa: Stowarzyszenie Biblistów Polskich 2011, III, 1366-1390. Więcej informacji o Betlejem można znaleźć w monografiach: M.T. Petrozzi, *Bethlehem*, Jerusalem: Franciscan Printing Press 1972; H.A. Jacaman, *A Historical Tour of Bethlehem from Ancient Times up to the Present Day*, Jerusalem: Orthodox Palestine Society 1984; D. Chrupcała, *Betlejem. Kolebka Mesjasza*, Biblioteka Ziemi Świętej; Kraków: Fundacja Komisariat Ziemi Świętej 2003.